

พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี

ของ

ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล

ก่อนที่จะกล่าวถึงประติมากรรมภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี ข้าพเจ้าใคร่ขอกล่าวถึงประวัติศาสตร์พราหมณ์ในประเทศอินเดียสักเล็กน้อย โดยทั่วไปมักเชื่อกันว่าความเชื่อถือในการเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏนี้เป็นสิ่งที่มียู่ในประเทศอินเดียมานานมาแล้ว ครั้นเมื่อชาวอารยันได้บุกรุกเข้ามาในประเทศอินเดียราว ๑,๐๐๐ ปีก่อนพุทธกาล ก็ได้นำศาสนาพระเวทเข้ามา ศาสนาพระเวทเป็นศาสนาที่เคารพนับถือเทวดาต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับลมฟ้าอากาศ ไม่มีการทำรูปเคารพ พิธีเคารพบูชา ก็คือ การก่อกองไฟขึ้นบนวงสรวงบูชายมุญกลางแจ้ง และไม่เชื่อถือในการเวียนว่ายตายเกิด ครั้นเมื่อพวกอารยันได้มาตั้งหลักแหล่งลงในประเทศอินเดียแล้ว ศาสนาพระเวทก็เข้ามาปนกับความเชื่อถือพื้นเมืองจึงเกิดเป็นศาสนาพราหมณ์ขึ้น เชื่อว่ามีพระพรหมเป็นผู้สร้างโลก และมนุษย์ก็เกิดขึ้นจากพระองค์ เหตุนี้ การที่จะหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นทุกข์ จึงต้องกระทำทุกวิธีทางให้พระผู้เป็นเจ้าของพระทัย เมื่อตายแล้วจะได้เข้าไปรวมกับพระองค์ ไม่ต้องเกิดใหม่อีกต่อไป ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า พวกพราหมณ์ซึ่งเป็นบุคคลจำพวกเดียวที่อาจรู้พระประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้าของได้ จะมีอำนาจเพียงใด ต่อมาในสมัยพุทธกาลจึงเกิดมีศาสนาพุทธและศาสนาเชนหรือ ไชณะขึ้นต่อต้านความเชื่อถือดังกล่าว ทั้งสองศาสนาไม่เชื่อในระบบวรรณะ และกล่าวว่าบุคคลทั้งหมดอาจหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้ทั้งสิ้น เมื่อเป็นดังนี้พวกแพศย์คือพ่อค้าและศูทรคือกรรมกรซึ่งไม่ได้รับผลประโยชน์จากศาสนาพราหมณ์ จึงหันมานับถือพุทธศาสนากันเป็นจำนวนมาก และในพุทธศตวรรษที่ ๓ เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชทรงประกาศพระองค์เป็นเอกราชศาสนาพุทธนิกายมหายาน พุทธศาสนาก็ยิ่งเจริญกว้างขวางออกไปอีกเป็นอันมาก ศาสนาพราหมณ์จึงจำต้องแก้ไขลัทธิความเชื่อถือของตน ให้มีเทวดาที่ทรงอำนาจยิ่งขึ้นจะได้เป็นที่ตั้งศฤงคารประชาชน จึงเกิดเป็นศาสนาฮินดู ในศาสนาฮินดูนี้พระพรหมผู้สร้างโลกกลับกลายเป็นเทวดาที่ไม่สำคัญ เทวดาที่สำคัญก็คือพระอิศวรและพระนารายณ์ ในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวศิกาย พระอิศวรจะทรงพ่อนร่ออยู่ที่ท่ามกลางวงเปลวไฟ หรือที่เรียกกันว่าพระศิวนาฏราช โลกจะอยู่เย็นเป็นสุขได้ก็เนื่องจากจังหวะที่พระองค์

ทรงพื่อนรำนี้ ตักการพื่อนรำของพระองค์ได้จ้งหะพอดี โลกก็อยู่เย็นเป็นสุข ถ้าพระองค์ทรงพื่อนรำด้วยจ้งหะอันรุนแรง ก็อาจเกิดภัยพิบัตินานาประการขึ้นในโลกได้ สำหรับศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพิกายที่นับถือพระนารายณ์เป็นใหญ่ นอกจากอวตารที่พระองค์เสด็จลงไปปราบยุคเข็ญในโลกเป็นครั้งคราวแล้ว เมื่อโลกถูกทำลายลง พระนารายณ์ก็จะบรรทมอยู่เหนือหลังพระยานันตนาคราชท่ามกลางมหาสมุทรเป็นการพักพื่อนระหว่างกัลป์ ขณะนั้นก็จะมียอดบัวฝุคขึ้นมาจากพระนาภี คือ สะดือของพระองค์ และมีพระพรหมผู้สร้างโลกประทับอยู่บนนั้น พระพรหมก็จะทรงสร้างโลกขึ้นใหม่ ด้วยเหตุนี้ จะเห็นว่าภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์นี้อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ แบบ คือ แบบหนึ่งได้แก่ภาพพระนารายณ์บรรทมพักพื่อนระหว่างกัลป์ ไม่มีภาพดอกบัวและพระพรหม แบบที่สองได้แก่ภาพกำเนิดพระพรหม คือมีดอกบัวและพระพรหมประกอบอยู่เสมอ

ภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ที่รู้จักกันดีในศิลปะอินเดียก็คือ ภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ที่เทวาลัยเทวคฤหะในศิลปะอินเดียแบบคุปตะราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นรูปพระนารายณ์บรรทมเหยียดขาอ้วนช้อยอยู่เหนือหลังพระยานันตนาคราชอย่างงดงาม พระนารายณ์มี ๔ กร และใช้พระหัตถ์ซ้ายบนรองรับพระเศียรไว้ พระองค์ทรงพระมาลาทรงกระบอที่เรียกว่า กิริฎะ ก้านบัวไม่ได้ฝุคขึ้นมาจากพระนาภีของพระนารายณ์ แต่มีพระพรหมผู้สร้างโลกประทับอยู่บนดอกบัวนั้น มีเทวคาเวดล้อม ปลายพระบาทของพระนารายณ์มีพระลักษมีและบริวาร นอกจากนี้ยังมีบริวารอยู่ข้างล่างหน้าฐานของพระนารายณ์นั้นอีก ภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ที่รู้จักกันดีอีกภาพหนึ่งในประเทศอินเดียก็คือ ที่มามัลปุรัมในศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ณ ที่นี้เป็นภาพพระนารายณ์บรรทมพักพื่อนระหว่างกัลป์ คือ ไม่มีดอกบัวและพระพรหม พระนารายณ์บรรทมเหยียดขาอย่างแข็งกระด้างยิ่งกว่าที่เทวสถานเทวคฤหะ บริวารประกอบก็มีน้อยลง

สำหรับเทวรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะปบุรีที่ค้นพบในประเทศไทยนั้น ส่วนใหญ่ทำเลียนแบบศิลปะขอม เหตุนี้ จึงจะขอกล่าวถึงภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ที่ค้นพบในประเทศกัมพูชาเสียก่อน แล้วจึงจะกล่าวถึงภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะปบุรีที่ค้นพบในประเทศไทยต่อไป

ภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ของขอมที่เก่าที่สุดที่รู้จักกันเริ่มตั้งแต่ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๐-๑๒๕๐ เป็นต้นว่าภาพที่สลักอยู่บนทับหลังของปราสาทหันชัยและปราสาทโรบังระมาค ทับหลังที่ปราสาทหันชัยแสดงภาพพระนารายณ์กำลังบรรทมพักพื่อนระหว่างกัลป์ ๑ คู่ (รูปที่ ๑)

(๑) ส่วนซ้ายของทับหลังปราสาทหินชัย แสดงภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์
ศิลา ศิลปะขอมแบบไพร่เคเมง |

แต่ ณ ปราสาทโรบังระมากก็แสดงภาพกำเนิดพระพรหมผู้สร้างโลก ภาพสลักพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ของขอมคล้ายกับของอินเดียในศิลปะแบบคุปตะและหลังคุปตะดังกล่าวมาแล้ว แต่ก็มีบางอย่างที่ผิดแปลกออกไปคือ ภาพสลักขอมชอบสลักแต่เพียงรูปพระนารายณ์และพระพรหม ไม่สลักรูปพระลักษมีและบริวารอื่นๆ ทั้งในศิลปะอินเดีย อย่างไรก็ดี ที่ปราสาทโรบังระมากก็มีภาพพระลักษมีกำลังรองรับพระขันธ์ของพระนารายณ์อยู่ และมีภาพบุคคลเล็กๆ อีก ๒ คนกำลังออกท่าทางรุนแรงอยู่ ซึ่งอาจเป็นอสูรมรณะและไภยูภะก็ได้ คัมภีร์มารกันเศยปุราณะกล่าวว่ามีสุรทั้งสองนี้พยายามที่จะทำร้ายแก่พระพรหม ทับหลังรุ่นต่อๆ มาของขอมจะมีภาพพระลักษมีและบุคคลอื่นๆ ประกอบเสมอ เหตุฉะนั้น ทับหลังที่ปราสาทโรบังระมากจึงคงอยู่หลังกว่าทับหลังที่ปราสาทหินชัย นอกจากนี้ ยังมีลักษณะที่น่าสนใจอีก ๒ ประการสำหรับภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์รุ่นแรกในประเทศกัมพูชาคือ พระพรหมมักทำพระหัตถ์ปางสมาธิ และพระนารายณ์วางพระบาทซีกกัน ทอดหักเป็นมุมฉากกับพระขันธ์

ถ้ามองถึงทับหลังภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ซึ่งอาจสลักขึ้นในราว พ.ศ. ๑๕๕๐ คือทับหลัง ณ ปราสาทพนมโพรต มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างคือ พระยานาคไม่ได้ขดเป็นชั้นๆ เคียงนาคไม่ได้เป็นดังประภามณฑลอยู่ล้อมรอบเศียรพระนารายณ์ แต่อยู่ห่างออกไป พระหัตถ์พระนารายณ์ไม่ได้ทรงถือกำนั้ว แต่ทรงถือ คทา สังข์ จักร และลูกประคำ ทรงมงกุฎรูปกรวยที่มีรัศมีเปลวประกายแทนหมวกทรงกระบอก พระพรหมประนมหัตถ์ ๒ หัตถ์ และอีก ๒ หัตถ์ทรงถือวัตถุ

(๒) ทับหลังภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ศิลา ปราสาทนักษัตรังราย ศิลปขอมแบบเกลี้ยง

ต่อมาถึงทับหลังภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ที่ปราสาทนักษัตรังราย (รูปที่ ๒) ซึ่งคงสลักขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๐๐ พระยานาคยังคงเหมือนกับที่ปราสาทพนมโปรต คือ หุบปาก และสลักเหมือนงูตามธรรมชาติ ก้านบัวออกมาจากพระนาภีของพระนารายณ์และมีบุคคลอื่นๆ ปรากฏอยู่นอกจากพระนารายณ์และพระพรหมคือ พระลักษมีและพระยาครุฑ แต่ ณ ที่นี้ก็มีการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญเกิดขึ้น คือ องค์พระนารายณ์ไม่ได้เหยียดขาออกดังแต่ก่อน แต่ซักจะตั้งตรงขึ้น

ต่อจากนั้นก็ถึงภาพสลักแสดงกำเนิดของพระพรหมผู้สร้างโลกอยู่บนทับหลังและหน้าบันของขอมในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐ เป็นต้นว่าบนทับหลังที่ปราสาทนักษัตรังราย และหน้าบันที่วัดเอก บนภาพสลักเหล่านี้ พระนารายณ์ไม่ว่าจะบรรทมตะแคงขวาหรือตะแคงซ้าย จะยกพระองค์ตั้งตรงขึ้นไปอีก เส้นของพระองค์เป็นเส้นตรง ลักษณะเช่นนี้จะปรากฏต่อไปทุกสมัย ก้านบัวก็ไม่ออกมาจากพระนาภีของพระนารายณ์ แต่ยังคงเป็นก้านเดียวอยู่อย่างแต่ก่อน อย่างไรก็ตามที่ปราสาทนักษัตรังราย ก้านบัวก็มีรูปดอกบัวตูมมาประกอบทั้งสองข้าง สำหรับพระยานาคซึ่งมีลำตัวแบนไม่มีขนค หน้าก็จะไม่เหมือนงูตามธรรมชาติและมักมีหงอนเข้ามาประกอบอยู่ข้างบน ภาพพระลักษมีย่อมปรากฏอยู่เสมอ แต่สำหรับภาพบุคคลอื่นๆ บางครั้งก็มีบางครั้งก็ไม่มี บนทับหลังของปราสาทนักษัตรังรายมีรูปฤๅษี ๒ ตนอยู่บนดอกบัว ซึ่งอาจเป็นพระฤๅษีภฤคุและพระฤๅษีมารกัณเฑยะก็ได้

ลำดับต่อมาก็คือภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะขอมแบบนครวัด พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๗๐๐ ซึ่งมีลักษณะดังนี้คือ องค์พระนารายณ์ตั้งตรงขึ้น รูปพระยานาคสลักอย่างง่าย ๆ มีหงอนประกอบอยู่บนเศียร ก้านบัวที่ผุดขึ้นจากหลังพระขนองพระนารายณ์ มงกุฏ ๓ ยอดของพระลักษมี ก้านบัวที่แบ่งออกเป็น ๓ ก้านซึ่งคงมาจากก้านบัวก้านเดียวที่มีดอกบัวตูมประกอบ ๒ ข้างเช่นบนหน้าบันของปราสาทวัดแขกดังกล่าวมาแล้ว รูปอสูรมฤและไภวภูษะบนดอกบัว รูปพระพรหมในคูลา

หลังปราสาทนครวัด ลักษณะของพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ขอมก็เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากมาย บนทับหลังของปราสาทพนมตาเมา (รูปที่ ๓) เราจะเห็นการเปลี่ยนแปลงดังต่อไปนี้คือ

(๓) ทับหลังภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ศิลลา
ปราสาทพนมตาเมา ปลายศิลปะขอมแบบนครวัด

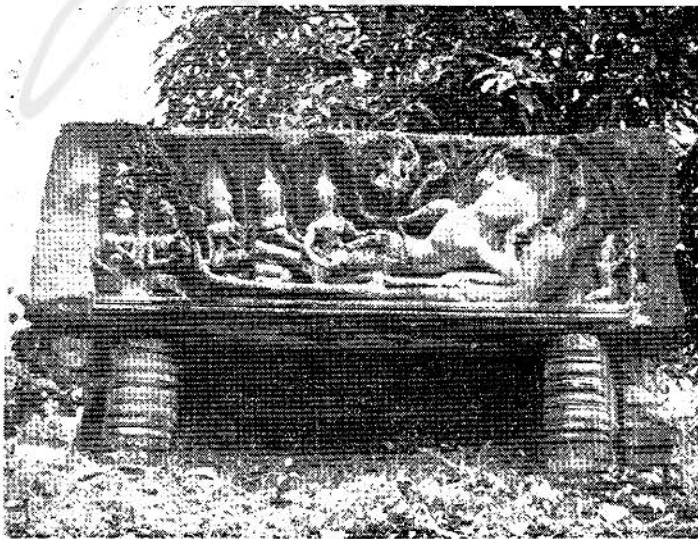
พระนารายณ์บรรทมอยู่เหนือหลังสัตว์ตัวใหญ่ซึ่งมีเท้ามีเล็บ มีปากซึ่งประกอบไปด้วยฟันและเขี้ยว มีขนคอ จมูกเป็นวง และตัวเต็มไปด้วยเกล็ด แต่ระหว่างตัวสัตว์และองค์พระนารายณ์นั้นมัลลาค้วของพระยานาคแต่เดิมแทรกอยู่ นอกจากนี้ ยังมีพระยานาคตัวที่ ๒ ซึ่งขึ้นมาจากมหาสมุทรตั้งลำตัวตรงอยู่หน้าสัตว์พาหนะพระนารายณ์และหันหน้าเข้าหาสัตว์นั้นอีก ก้านบัวก็ไม่ได้ออกมาจากหลังพระขนองพระนารายณ์ดังในภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๖๐๐ แต่ออกมาจากพระนาภีตามแบบเก่า ลักษณะอื่น ๆ ยังคงเหมือนกับภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ที่ปราสาทนครวัดคือเศียรของพระยานาคซึ่งสลักอย่างกว้าง ๆ และมีหงอนนั้นแม้เป็นพัต้อยู่เหนือเศียรพระนารายณ์รวมทั้งทำอ่อนโค้งขององค์พระนารายณ์ที่ตั้งตรงขึ้น ก้านบัวแบ่งออกเป็น ๓ ก้าน รองรับพระ

พรหมตรงกลาง อสุรมฤและไภฏภะอยู่ ๒ ข้าง ภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ณ ปราสาทพนมคาเมา ยังมีภาพบุคคลเล็ก ๆ อีกเป็นจำนวนมาก เป็นต้นว่า พระลักษมีซึ่งกำลังประทับอยู่บนท่อนหลังของสัตว์ ทรงรองรับพระบาทของพระนารายณ์อยู่และยังมีเทพธิดาอีกองค์หนึ่งเข้ามาประกอบอยู่เบื้องหลัง ซึ่งอาจเป็นพระภูมีเทวีตามคัมภีร์รูปมัตถะแทนก็ได้

สำหรับศาสนสถานขอมที่สร้างขึ้นหลังสมัยปราสาทนครวัด ไม่ว่าจะอยู่ในปลายศิลปะแบบนครวัดหรือในศิลปะแบบบาเยนระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๐ - ๑๗๕๐ รูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ก็จะบรรทมอยู่เหนือหลังมังกร และรูปพระยานาคที่อยู่เหนือหลังมังกรก็ซักจะหายไป แต่พระยานาคที่ขึ้นจากน้ำและมกหันหน้ามายังมังกรนั้น จะคงมีอยู่เสมอ บนหน้าบัน ณ ปราสาทตาพรหม มีภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ที่มีลักษณะแปลกประหลาด คือ รวมอยู่กับพระพุทธรูปและพระยานาคหรือมังกรที่รองรับพระองค์อยู่ก็หายไป

สำหรับภาพสลักพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะพุนรีในประเทศไทยเท่าที่ข้าพเจ้ามีภาพถ่ายอันอาจกล่าวถึงได้ในปัจจุบัน ก็มีอยู่ ๔ ภาพคือ

๑. ศิลาทับหลังประตูวิหารหลังข้างเหนือ ปราสาทกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ (รูปที่ ๔) เป็นรูปพระนารายณ์บรรทมอยู่เหนือหลังพระยานันตนาคราช พระ

(๔) ศิลาทับหลังประตูวิหารหลังข้างเหนือ ปราสาทกำแพงใหญ่
อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ศิลปะพุนรี พ.ศ. ๑๕๕๐ - ๑๖๕๐

องค์ก่อนข้างข้างตรงขึ้น มีกอกบัวก้านเดียวผุดออกมาจากพระนาภี และมีพระพรหมผู้สร้างโลกประทับอยู่บนนั้น เคียรพระยานาคอยู่ก่อนข้างห่างออกไปจากเศียรพระนารายณ์เล็กน้อย ข้างเศียรพระยานาคมีรูปพระยาครุฑ อีกก้านหนึ่งพระลักษมีและพระภูมิเทวีกำลังรองรับพระขงฆ์ของพระนารายณ์อยู่ ถัดจากนั้นออกมามีเทพธิดาอีกองค์หนึ่งและบริวารอีก ๒ คน ทับหลังแผ่นนี้จึงคงอยู่ร่วมสมัยกับปราสาทนักษัตรจตุรพักตรพิมาน คือสลักขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๐๐ หรือปราสาทนักษัตรจตุรพักตรพิมาน พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐

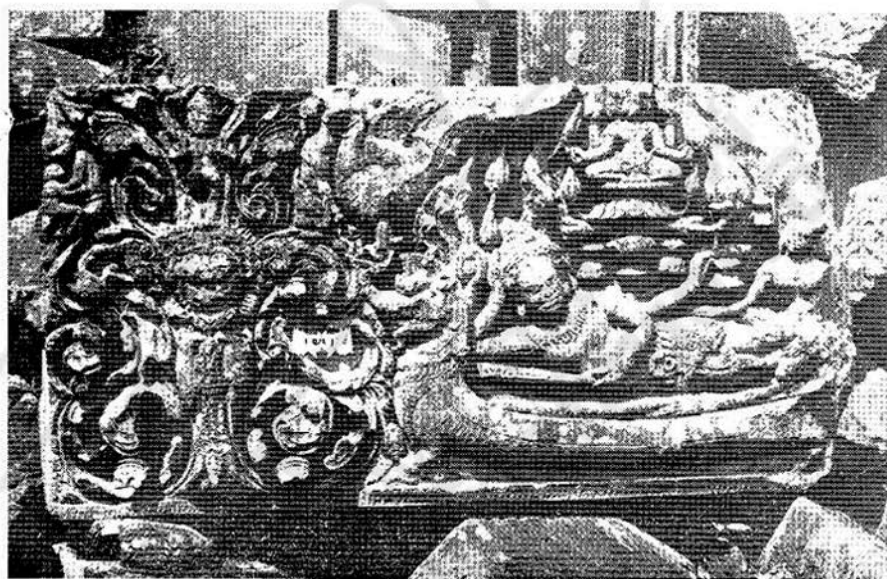
๒. ทับหลังศิลาชั้นหนึ่งซึ่งเดิมอยู่ในเทวสถานพระนารายณ์ เมืองนครราชสีมา และปัจจุบันรักษาอยู่ในหน่วยศิลปากรที่ ๖ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นรูปพระนารายณ์ ๔ กรบรรทมสินธุ์ตะแคงขวา พระองค์ก่อนข้างข้างตรงขึ้น เส้นพระอึ่งสาชักจะเป็นแนวตรง ก้านบัวก้านเดียวผุดออกมาจากพระนาภีและมีพระพรหมผู้สร้างโลกประทับอยู่บนนั้น ทางด้านซ้ายของทับหลังมีพระลักษมีกำลังรองรับพระขงฆ์ของพระองค์อยู่ ด้านขวามีเศียรพระยานั้นคนนาคราช ๓ เศียร สลักคล้ายรูปธรรมชาติแต่มีหงอนประกอบ เศียรนาคเหล่านี้คาบสิ่งคล้ายพวงมาลัยหรือพู่ไว้ในปาก เศียรนาคไม่ได้ล้อมรอบเศียรพระนารายณ์และมีหน้าข้างยันหน้าไปทางด้านขวาคือหันหลังให้เศียรพระนารายณ์อีก (รูปที่ ๕) ฝีมือสลักไม่ค่อยสวยงาม คงจะเป็นศิลปะที่ทำขึ้นตาม

(๕) ศิลาทับหลังรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ อยู่ในหน่วยศิลปากรที่ ๖ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ศิลปะลพบุรี พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๕๐

ท้องถิ่น และคงจะอยู่ในรุ่นเดียวกับทับหลังที่ปราสาทนักตากังรายและปราสาทกำแพงใหญ่ คือระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐—๑๖๐๐ หรือปราสาทนักตากลันมวญ พ.ศ. ๑๖๐๐—๑๖๕๐

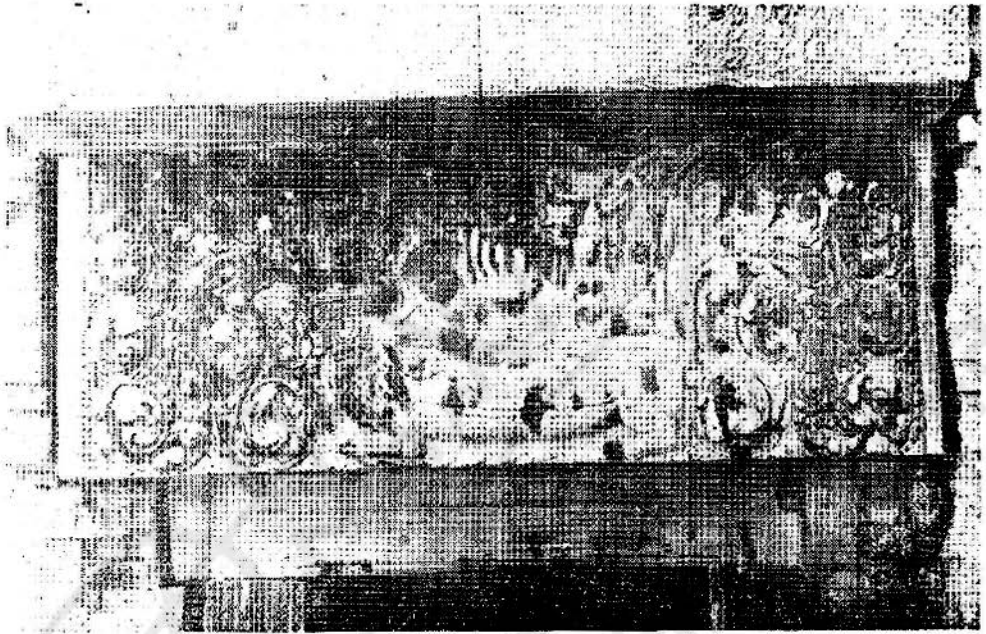
๓. ศิลาทับหลังประตุมุขโขง ด้านตะวันออกตอนนอกที่ปราสาทหินเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ (รูปที่ ๖) เป็นรูปพระนารายณ์ ๔ กร บรรทมตะแคงขวาอยู่เหนือหลัง

(๖) ศิลาทับหลังประตุมุขโขงที่ปราสาทเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์
ด้านตะวันออกตอนนอก ศิลปพลพบุรี พ.ศ. ๑๖๗๕—๑๗๐๐

มังกร และมีพระยานาคหลายเศียรแทรกอยู่ระหว่างองค์พระนารายณ์และมังกรอีกต่อหนึ่ง มีพระลักษมีกำลังรองรับพระขมข้มของพระนารายณ์ ก้านบัวหลายก้านผุดขึ้นจากหลังพระนารายณ์ มีพระพรหมประทับอยู่เหนือบัวบานบนก้านกลาง เหตุนี้ภาพนี้คงสลักขึ้นหลังสมัยปราสาทนครวัดระหว่าง พ.ศ. ๑๖๗๕—๑๗๐๐

๔. ทับหลัง ๗ ประการคู่สวนแดง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ ที่โดนคนร้ายใจทรามลอบระเบิดปราสาท และลักทับหลังภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ไป (รูปที่ ๗) เป็นภาพพระนารายณ์บรรทมตะแคงขวาอยู่เหนือหลังมังกร พระยานาคที่แทรกอยู่ระหว่างองค์พระนารายณ์และมังกรหายไป ก้านบัวแบ่งออกเป็นหลายก้าน และมีพระพรหมประทับอยู่บนก้านกลาง พระ

(๑) ศิลาทับหลังปรangkู้สวนแดง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ แสดงภาพ
พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ศิลปะลพบุรี พ.ศ. ๑๓๐๐-๑๓๕๐

ลัทธิและพระกัมมเทวีประทับอยู่บนท่อนหลังของมังกร ด้านหลังพระซงฆ์ของพระนารายณ์
เหตุนี้ ภาพสลักบนทับหลังชิ้นนี้คงสลักขึ้นในสมัยหลังระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๕๐

จึงเป็นอันจบเรื่องพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรีแต่เพียงเท่านี้.

